FABIAN VAN SAMANG

# Hitlers gewillige priesters

Review van: Daniel J. Goldhagen (2002) *A moral reckoning. The role of the catholic church in the holocaust and its unfulfilled duty of repair.* In het Nederlands vertaald als: *Een morele afrekening. De rol van de katholieke kerk in de holocaust en haar onvervulde plicht tot herstel.* Antwerpen/Amsterdam, Manteau/De Bezige Bij, 382 pp.

De hevige storm van kritiek en verontwaardiging die de Amerikaanse politicoloog Daniel J. Goldhagen met de publicatie van zijn lijvige monografie *Hitlers gewillige beulen* (1996) uitlokte, heeft niet enkel het historische debat over de motieven en achtergronden van de uitvoerders van de shoah getekend – de controverse heeft van de auteur tevens een onvermijdelijke factor in de holocausthistoriografie gemaakt. Of men zijn stellingen nu onderschrijft of afwijst, zijn conclusies aanvaardt of verwerpt, wie zich over de vraag naar de handelwijze van 'de dader' in het algemeen en die van de holocaust in het bijzonder heeft gebogen, kan niet meer voorbij aan Goldhagens betwiste stellingnames. De ophef heeft zich bovendien niet beperkt tot academische en algemeen wetenschappelijke middens: door de nieuwsgierigheid én de gretigheid waarmee het grote publiek in de Verenigde Staten en Europa *Hitlers gewillige beulen* verslond, werd het boek in een mum van tijd een bestseller en verwierf Goldhagen meteen ook wereldwijde bekendheid. Ongetwijfeld hebben sommige sceptici zich in deze woelige periode de vraag gesteld of de jonge, ambitieuze geschiedvorser met dit werk niet zijn eigen graf had gedolven. Want hoe zou hij het succes van zijn eersteling in zijn verdere wetenschappelijke loopbaan nog kunnen evenaren? Zou met de commotie rond het boek uiteindelijk ook niet de figuur Goldhagen verdwijnen?

Wie dat laatste had gehoopt, werd vorig jaar teleurgesteld. Want met zijn jongste studie, die de morele plichten van de rooms-katholieke kerk na haar omstreden optreden tijdens de oorlogsjaren tot onderwerp heeft, lijkt Goldhagen opnieuw op verbijstering en ronduit vijandige reacties af te stevenen. Opnieuw heeft hij het terrein van het taboe betreden met een beladen en overgevoelig thema. Opnieuw is zijn stijl direct, bijtend, zonder enige diplomatische finesse. Opnieuw is zijn besluit op zijn minst verregaand en

ongenuanceerd – en daarom ook aanvechtbaar. En opnieuw lokt hij een sterk gepolariseerd debat uit over schuld en onschuld, over persoonlijke en structurele verantwoordelijkheid en over waarden en normen in het algemeen. Maar is zijn 'morele afrekening' deze kritiek wel waard? Hoe correct is zijn reconstructie van het verleden? Hoe origineel zijn de stellingen die hij naar voren schuift? Hoe gefundeerd zijn ze? Hoe consistent is het model dat hij op basis van zijn analyse presenteert? En welke plaats neemt zijn studie in de academische literatuur met betrekking tot de verhouding tussen de kerk en het nationaal-socialistische regime in?

Goldhagens monografie is opgebouwd volgens een vrij traditionele, drieledige structuur. Het eerste deel beschrijft de houding van de katholieke kerk ten tijde van het nationaal-socialistische regime en schuift het historisch gegroeide antisemitisme naar voren als monocausale verklaringsfactor voor de passiviteit van de paus, het episcopaat en de diverse nationale kerken. De reactie van Pius XII was weinig krachtig en kwam hoe dan ook veel te laat, beweert Goldhagen. De Duitse, Slowaakse, Kroatische en andere bisschoppen bestreden de nationaal-socialistische regimes niet, maar gedoogden ze, steunden ze of moedigden ze zelfs aan.

Hoewel de verdedigers van de kerk hun reeds meermaals gefalsifieerde apologieën tegen beter weten in hardnekkig in stand blijven houden, is de conclusie duidelijk: de haat tegen de joden 'heeft ertoe geleid dat christenen in de loop van bijna tweeduizend jaar vele ernstige misdaden tegen de joden hebben begaan en hen op andere manieren leed hebben berokkend, onder andere door massamoorden. De bekendste en omvangrijkste is de holocaust' (9).

Voortbouwend op deze historische reconstructie, presenteert Goldhagen in het tweede deel een analyse-instrument dat een beoordeling van het gedrag van de rooms-katholieke kerk op wetenschappelijke basis mogelijk moet maken. Hij schematiseert de visie van de katholieke geestelijkheid aan de hand van twee variabelen: vond ze dat de joden zich schuldig hadden gemaakt aan ernstige misdrijven of dat zij die dreigden te plegen; én achtte ze de straf die de autoriteiten voor deze misdrijven oplegden – uitroeiing exclusief – al dan niet terecht? De auteur komt tot de conclusie dat het merendeel van de kerkleiders én het gros van de laaggeplaatste geestelijken de joden effectief schuldig achtten en de mening toegedaan waren dat de uitgesproken straffen (restrictieve wetgeving, plunderingen en aanslagen, uitwijzingen uit Duitsland, gettoïsering) niets meer waren dan hun verdiende loon. Hoewel een deel van de katholieke clerus zijn standpunten herzag toen het vernietigingsproces éénmaal was begonnen – het precieze aantal laat Goldhagen in het midden – had het overgrote deel ervan schuld aan de holocaust. Dié schuld meet hij opnieuw af aan de hand van twee criteria: was de schade die de kerk heeft berokkend aan de joden strafrechtelijk vervolgbaar of enkel moreel verwerpelijk; én was de goedkeuring die de clerus verleende aan de bedreven misdaden actief of passief. Volgens Goldhagen deelt de kerk in de vier 'soorten schuld' die logischerwijze

uit deze tweedeling voortvloeien: ze heeft wettige schuld voor de misdaden die ze zelf heeft bedreven of die in haar naam werden begaan; ze draagt morele schuld in zoverre ze de misdaden van fascistische regimes heeft goedgekeurd; en er treft haar politieke en morele medeschuld voor het actief ondersteunen of het aanvaarden en persoonlijk toejuichen van moreel laakbare handelingen (waaronder het antisemitisme). De kerk heeft aangezet tot onverdraagzaamheid en moord, aldus Goldhagen, en de acties die ze ten voordele van de joden heeft ondernomen waren enkel door politiek eigenbelang ingegeven. Het is nu haar plicht, conform haar eigen doctrine, om de aangerichte schade te herstellen. In het derde en laatste deel van het boek maakt de auteur duidelijk hoe de kerk aan deze plicht tegemoet zou kunnen komen.

Hoe gebrekkig materiële schadeloosstelling ook moge zijn – elk bedrag is immers symbolisch –, is het toch hier dat de allereerste plicht tot herstel van de katholieke kerk zich situeert. Maar daarnaast moet ze de slachtoffers tevens politieke genoegdoening schenken, waartoe onder meer hulp bij de heroprichting van joodse gemeenschappen én de opbouw van een joodse staat behoren. Ten slotte moet ze ook oprecht en met overtuiging schuld bekennen en het aangedane onrecht proberen te herstellen, onder andere door de eigen structuren en theologische leerstellingen, die aan de basis van het antisemitisme – en dus ook van de holocaust – liggen, aan te passen.

Wat Goldhagen zijn lezers aanbiedt, is een model, een theoretische structuur die naar eigen zeggen toepasbaar is 'op alle andere misdrijven, in heden of verleden, die door willekeurig welk instituut of welke mensen zijn begaan ten opzichte van willekeurig welke andere mensen dan ook' (38). Universele geldigheid dus, los van sociale contexten en historische mentaliteiten. Volledig nieuw ook, beweert hij, want 'ondanks de tienduizenden boeken die over deze periode zijn geschreven, is de kerk ontsnapt aan een nauwkeurig allesomvattend onderzoek' (18-19). Naast het gebrek aan academische bescheidenheid, waarvoor hij na het verschijnen van *Hitlers gewillige beulen* reeds meermaals op de korrel werd genomen, is Goldhagens aanspraak op uniciteit en vernieuwing onterecht. Het eerste deel van zijn boek is niet gebaseerd op origineel bronnenonderzoek, bevat geen nieuwe gegevens of originele geschiedkundige interpretaties en werd vele decennia geleden al door diverse auteurs gedetailleerder én vollediger beschreven. Weliswaar zullen weinigen bestrijden dat Goldhagens historische reconstructie in grote lijnen met de verleden werkelijkheid overeenstemt, maar in de historiografie van de holocaust is ze volkomen overbodig.

Belangrijker dan de overtolligheid van het eerste deel is de gebrekkigheid van het tweede. Het analyse-instrument dat Goldhagen ontwikkelt, is té grof voor een nauwgezette ontleding van de zeer complexe vervlechting van historische achtergronden, structurele keurslijven en persoonlijke motieven, die de houding van de kerk tijdens de holocaustperiode mee kunnen verklaren. Naar aanleiding van zijn vorige

studie hebben critici al tot in den treure geopperd dat het antisemitisme geen voldoende verklarende factor voor de *shoah* kan zijn – de theologische onenigheid tussen joden en christenen, als unieke ontstaansgrond van ditzelfde antisemitisme, is dat evenmin. Bovendien is de concrete invulling van het concept 'antisemitisme' onduidelijk en onvoldoende gedifferentieerd. Hoewel Goldhagen het in ruime academische kringen gehanteerde verschil tussen anti-judaïsme en antisemitisme minstens impliciet erkent, ruilt hij dit onderscheid tezelfdertijd in voor het vrij vage en algemene werkconcept 'eliminatieantisemitisme', waartoe 'het beperken van joodse economische, sociale, culturele en politieke activiteiten, het vormen van getto's, gedwongen bekering, (...) verbanning en massavernietiging' behoren (32). De drijfveer van de antisemiet is in Goldhagens optiek dus van geen enkel belang; alleen de gevolgen van diens overtuigingen spelen een rol. Wanneer men het antisemitisme echter zo ruim definieert, dan is eender welk antisemitisme – zoals elke vorm van racisme per definitie discriminatoir – eliminatieantisemitisme.

Zijn 'nieuw concept' is dus noch nieuw, noch een verfijning van reeds bestaande terminologieën. Gebrekkig én overbodig dus, maar in het kader van zijn studie niet onbruikbaar. Want enkel door zich te fixeren op de gevolgen van een op uitschakeling gericht anti-joods optreden – gevolgen die het anti-judaïsme en het antisemitisme met elkaar gemeen hebben, zonder daarom inhoudelijk volledig met elkaar overeen te stemmen – kan hij het nationaal-socialisme met de katholieke doctrine in verband brengen. Alsof moord en doodslag – allebei criminele handelingen met eenzelfde gevolg maar met een verschillende achtergrond – zonder meer identiek zijn.

Een minstens even grote tekortkoming is dat de analyse van de 'schuld' een voldoende kwantitatieve basis ontbeert. Waarop berust Goldhagens aanname dat het merendeel van de clerus de vervolging van joden goedkeurde op theologische gronden? Over hoeveel priesters, bisschoppen en kardinalen gaat het dan precies? Baande de natio-naal-socialistische doctrine zich gemakkelijker een weg in katholieke dan in overwegend protestantse streken? Welke detailstudie, welke statistiek, welk overzichtswerk, welk vergelijkend onderzoek bevestigt zijn generaliseringen? Uit welke documenten en bronnen, uit welke – en hoeveel – interviews, getuigenissen, persoonlijke brieven, dagboekfragmenten blijkt dat de beschuldiging van godsmoord de allereerste oorzaak van het klerikale antisemitisme was? Aangezien het anti-judaïsme als oorzaak van de holocaust één van de centrale pijlers van Goldhagens model is, volstaat zijn zijdelingse opmerking over de noodzaak van diepgaander kwantitatief onderzoek in de toekomst in geen geval.

Ook Goldhagens bewering (deel drie) dat de talrijke intimidaties vanuit de kerkelijke hiërarchie een sereen debat over de holocaust tot op heden onmogelijk hebben gemaakt, vraagt om relativering (198). Dat het Vaticaan een problematische verhouding met zijn oorlogsverleden heeft, en dat zijn bijdrage tot het scheppen van helderheid rond dit

verleden weinig constructief – en af en toe zelfs ronduit hinderlijk – is geweest, lijdt nauwelijks twijfel. Maar het staat evenzeer vast dat zowel de academische wereld als het grote publiek de voorbije halve eeuw zeer regelmatig door vrij heftige polemieken werden opgeschrikt. Hochhuth leverde zijn bijdrage zo'n vier decennia geleden, Falconi en Friedländer volgden hem op de voet, en Cornwell en Kertzer droegen zeer onlangs nog hun steentje tot de discussie bij. Een debat is er geweest. Maar geen afrekening. Geen vingerwij-zing. En geen historische rechtspraak.

Wellicht is het niet uit schrik voor mogelijke represailles dat wetenschappers zich van een moreel oordeel onthielden, maar door de haast instinctieve afkeer voor partijdigheid die geschiedvorsers en andere (sociale) wetenschappers zich sinds Max Webers basisstelling over de waardenvrijheid eigen hebben gemaakt.

Partijdigheid schaadt immers de research; ze beïnvloedt de onderzoeksresultaten en ondermijnt de geloofwaardigheid van het volledige onderzoeksproject. Precies daarom bestaat in het wetenschappelijk onderzoek de tendens om de ideologische orthodoxie ondergeschikt te maken aan de feitenanalyse. Door afstand te doen van deze neutraliteit bevindt Goldhagen zich dan ook in de schemerzone die zich tussen de wetenschapper en de ideoloog, het rationele discours en de retoriek, het objectieve model en de doctrine aftekent. En het is waarschijnlijk mede daarom dat zijn 'morele afrekening' in wetenschappelijke kringen op erg weinig begrip zal kunnen rekenen.

En dan is er nog de inwendige tegenspraak waarvan zijn hele model – en misschien zelfs zijn hele wetenschappelijke oeuvre – doortrokken lijkt te zijn. Goldhagen benadrukt dat hij de houding van de paus en zijn bisschoppen uitsluitend evalueert op basis van hun eigen principes. Het vonnis dat hij velt is een objectief vonnis, beweert hij, omdat het niet op een algemeen, ongedefinieerd waardensysteem gestoeld is, maar louter de consistentie van de doctrine in rekening brengt. Hij claimt dus geen waardeoordeel uit te spreken vanuit een extern moreel stelsel, maar enkel de praktijk van katholieken te toetsen aan het geheel van regels en normen die de gelovigen zélf onderschrijven – en die van hen tenslotte katholieken maken. Geen morele afrekening dus, zoals de titel in dat geval ten onrechte suggereert, geen oordeel over goed en kwaad, maar een eenvoudige oefening in logica. De vraag is dan trouwens hoe hij vanuit het absolute waardenrelativisme dat hij in zijn beide studies huldigt, nog anders kán dan zich onthouden van absolute morele uitspraken. Toch zal het voor de kritische waarnemer onmiddellijk duidelijk zijn dat Goldhagen zich niet aan zijn voorgenomen neutraliteit houdt. Zijn woordgebruik toont overvloedig aan hoe hij het katholicisme – net zoals de nationaal-socialistische doctrine en praktijk – vanuit zijn persoonlijke ethiek benadert. Zo heeft hij het over de 'laakbare daden' en de 'verderfelijke elementen' die in de katholieke leer binnengeslopen zijn, over de 'schandelijke en fictieve kruisigingsscène' die in het Mattheüsevan-

gelie is opgenomen en over 'het vergif' waarvan de katholieke naslagwerken doordrongen zijn (297, 233, 277, 284). Het katholicisme, beweert hij verder, is 'in de kern goed en bewonderenswaardig' en 'de morele leerstellingen die eraan ten grondslag liggen (...) zijn goed', terwijl Hitler 'de dichtst in de buurt komende menselijke benadering van de duivel' is die de Duitse cultuur met antisemitisme heeft vergiftigd (302, 305, 97 en 151).

De filosofische *deadlock* waarin Goldhagen zich bevindt, is onmiskenbaar. Enerzijds kan hij afstand doen van zijn waardenrelativisme en opteren voor een ontegensprekelijke, altijd geldige waarheid, een ethische code met universele geldigheid. Maar dan verliest het model dat hij in *Hitlers gewillige beulen* heeft opgebouwd elke bestaansgrond. De argumentatie dáár was immers dat de daders moordden vanuit hun manifest antisemitische overtuiging. Als goed en kwaad in de sfeer van het absolute thuishoren, dan moeten de daders ook geweten hebben dat hun handelingen verkeerd waren – en dat is nu precies het tegenovergestelde van wat Goldhagen in zijn studie probeerde aan te tonen.

Anderzijds kan hij ook vasthouden aan zijn waardenpluralisme, maar dan is zijn morele afrekening filosofisch onhoudbaar en de hele opzet van zijn tweede boek een maat voor niets. Beoordelen als buitenstaander, vanuit een ander ethisch systeem, is dan immers onmogelijk. Hoe kan hij de regels van de katholieke kerk toetsen aan het rechtssysteem zoals dit in de westerse wereld van toepassing is? Hoe kan de ethische code van de Verenigde Naties ingeroepen worden om de misdrijven van de clerus aan te klagen? Hoe is het hoegenaamd nog mogelijk woorden als 'misdrijf', 'misdaad' of 'crimineel' te blijven hanteren vanuit een absoluut waardenrelativisme?

Bovendien is de speurtocht naar de inhoudelijke logica van het katholicisme volkomen zinloos, hij kan immers onmogelijk beweren dat de houding van de clerus moreel fout was, enkel dat het gedrag van de katholieke leiders niet met de verkondigde doctrine overeenstemde. Toegepast op het nationaal-socialisme betekent dit dat Goldhagen in dat geval geen enkel filosofisch argument heeft om het genocidale beleid van het Hitler-regime te bekritiseren – het werd immers perfect geïmplementeerd binnen de grenzen van de eigen ideologie.

Toch is er, ondanks de geformuleerde bedenkingen, geen reden om Goldhagens studie onmiddellijk naar de prullenmand te verwijzen. Het eerste deel mag dan niet gebaseerd zijn op nieuw historisch materiaal, toch is het een overzichtelijk, relatief volledig en inhoudelijk vrij correct synthesewerk. Hoewel hij door zijn buitensporige nadruk op het antisemitisme de verklaringsfactoren van andere auteurs niet of onvoldoende in rekening brengt (zo vermeldt hij het autoritarisme en de tendens tot machtsconcentratie bij de negentiende- en vroege twintigsteeeuwse pausen, evoluties die zo centraal staan in Cornwells analyse, slechts zeer terloops), hij laat wel de belangrijkste kritieken op de H. Stoel en het episcopaat aan bod komen. Hij weerlegt de voornaamste argumenten ter verdedi-

ging van de kerk op basis van een uitgebreide literatuurstudie – niet vanuit een nieuwe invalshoek, maar wel overtuigend. En de betreurenswaardige onnauwkeurigheden, zoals de foutieve annotatie bij een opgenomen foto, waarvoor de auteur onmiddellijk na de publicatie van zijn boek werd gestigmatiseerd, ondergraven zijn reconstructie geenszins en lijken dan ook eerder van secundair belang.

De grote verdienste van Goldhagens tweede boek zal ongetwijfeld de heropleving van de discussie zijn. Al veertig jaar worden vragen gesteld over en kritische kanttekening gemaakt bij het openbare optreden van Pius XII en zijn gelovigen. De bedenkingen zijn zwaarwegend en kunnen de katholieke kerk niet onberoerd laten. Door de uitputtende geschiedkundige navorsingen worden de aantijgingen bovendien hoe langer hoe steviger door de feiten ondersteund; de discussie gaat steeds minder over de vraag of de kerk in de fout is gegaan, maar eerder waarom dit is gebeurd. Velen vragen zich af in welke mate de aversie tegenover het jodendom de houding van de kerk heeft bepaald. En velen vragen zich tevens af of het Vaticaan ooit komaf heeft gemaakt met zijn anti-joodse overtuigingen. Ondanks de toenadering van Johannes-Paulus II tot de joodse geloofsgemeenschap blijft de ambivalentie bestaan: de aangekondigde beatificatie van Pius XII en de heiligverklaring van Edith Stein, de halsstarrigheid waarmee de Vaticaanse archieven gesloten blijven voor historisch onderzoek, het weinig bevredigende standpunt dat de kerk in haar langverwachte rapport over de joods-christelijke relaties in de twintigste eeuw innam – indien het Vaticaan hierover geen klaarheid brengt, geen ondubbelzinnige, officiële zienswijze formuleert, dan blijven de vragen en twijfels bestaan. Goldhagen houdt de druk op de ketel. Zijn uithalen zijn zeer fel, misschien té fel, maar ze dwingen het Vaticaan een stelling in te nemen. Blijvende onduidelijkheid en multi-interpretabele standpunten zullen zich op lange termijn tegen het instituut zélf wreken; niet reageren tast de geloofwaardigheid én de autoriteit van de paus en zijn bisschoppen steeds verder aan. Daarom zou de H. Stoel er wellicht niet onverstandig aan doen de hernieuwde kritiek in overweging te nemen bij het uitstippelen van haar toekomstige religieuze beleid. Wachten op stilte na de storm lijkt in elk geval onverstandig. Toch blijft de vraag of Goldhagen door zijn publieke, bittere uithaal precies niet datgene heeft bemoeilijkt wat hij met zijn publicatie had willen bereiken, namelijk een open debat, dat tot een gemeende toenadering tussen de beide geloofsgemeenschappen had kunnen leiden. Zo beschouwd is zijn subjectiviteit niet enkel een academische dwaling, maar op termijn ook een schadelijke vergissing.